

A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBER
TULAJDONSÁGAI*Robert Musil születésének századik évfordulójára*

VAJDA GÁBOR

Friedrich Hölderlin állapította meg még a múlt század elején, hogy az ő idejében már csak foglalkozások vannak, emberek nincsenek. E romantikus gondolat a századfordulón új, még szélsőségesebb megfogalmazást nyert. Robert Musil terjedelmileg az olvashatatlanságig vastkos, kulturális jelentőségében és regénytörténeti szerepe szerint szinte felbecsülhetetlen értékű műve az újromantika élménykörében születik, azokból a szellemi elrugaszkodási kísérletekből merítve ihletet, melyek a valóságban való otthontalanságnak kínáltak menedéket a reményeiben ugyan egészen a csömörig megcsalatozott, de konformjában világiás polgárságnak. *A tulajdonságok nélküli ember* az izmusok előtti európai szellemi klímának (s bizonyos mértékben az izmusoknak is, hiszen a szerző alkotása visszatekintésből született) a kisenciklopédiája. A főhős, Ulrich, a foglalkozás nélküli ember egyszerre illetve egymás után éli meg mindazt, ami ellentmondásos, zavaros, értelmetlen, ésszerűtlen és reménytelen — miközben a logikai képességét a heroizmusig fokozza —, s éppen ezért még etikátlannak sem lehet mondani. Egyszerűen komolyan akarja venni a helyzetét, s a végkövetkeztetésig igyekszik mindenáron eljutni.

Ulrich szellemi alkata kettős jellegű, s tulajdonképpen folyamatos önellentmondás mutatható ki benne. Egyfelől törekvéseit a hagyományos értelemben vett humánus keresése tölti ki. Amiatt bosszankodik, hogy meghódítottuk ugyan a valóságot, de álmainkat elveszítettük. Éppen ezért matematika iránti érdeklődésében nem a valóságtól való gögös elkülönülés irányítja, ő tudniillik „Nem tudományosan, inkább emberileg szeretett bele a tudományba”. Humanizmusa értelmében a gondolatoknak nem csupán a gépekkel kellene foglalkozniuk, hanem a gépek alkotójával is. Erre azért lenne szükség, mert amennyiben az emberek „megtanulnának újszerűen gondolkodni, az életükön is változtatnának”. Ul-

rich az öntökéletesítés eszményének híve, s élete is tulajdonképpen emiatt áll kísérletsorozatból: a különféle, egymással ellentétes életpályákra a bölcsek kövének megelése érdekében tesz kirándulásokat. Egyszerűen belső parancsként érzi, hogy jelentőssé kell válnia. Ilyen ingereik persze másoknak is vannak, ám ő velük ellentétben nem tud tartós válaszokat és megoldásokat találni, aminek következtében gondolkodásának folyamatos keresés a tartalma. Ulrich az abszolútum, az elérhetetlen teljesség megszállottja, nem fogadhat el kompromisszumokat: magát az életet, nem pedig annak feltételeit igyekszik megjavítani. A fentebb jelzett ellentmondás valójában ennek a következménye. Ulrich ugyanis „vonzóbbnak találta a morál terén a vezérkari szolgálatot, mint a mindennapi cselekedetek hősiességét”. Ez nem plebejusellenes magatartás, s még kevésbé sértődékenységből fakadó összeférhetlenségre utal, hanem az osztályviszonyokat természetesnek tartó konzervatívizmusra. (Erre talál szellemes hasonlatot Lukács György a gazdaságpolitikában: „Társadalmilag tekintve tehát ugyanaz a jelenség, mint a kiskereskedők spontán rohama az áruházak ellen.”) Hősünk a régi humanisták arisztokratikusságával elméletileg kutatja az emberi lehetőségeket — a gyakorlathoz, előre látva a szocializmus örök emberi helyzetekre visszaeső ellentmondásait, nem fűzhet reményt.

A húszas—harmincas években az idejétmúlt érzelmesség és indulatoság utóhatásainak leküzdésére az esztéták valamint az írók egy csoportja az újformalizmusban, a sportra emlékeztető öncélúságban igyekezett megjelölni a művészet lényegét. Babits Mihály rezignáltan állapította meg, hogy a bokszbajnok tekintélye fölülmúlja az írástudóét. Nos, Musil hőse ingadozik az autentikus életformának a keresése s a gondolatnak az előbb vázolt arisztokratikus jellegű öncélúsága között: ambivalenciája cinizmusként nyilvánul meg, minthogy „előkészületnek, edzésnek és a szó sportszerű értelmében is tréningnek tekintette a tudományt”. A megismerés mint öncélúság s mint a — valamilyen formájú — haladás eszköze kizárja egymást. A kereszténység kezdetétől erre felé kialakult humanista mércéket nietzscheánusként is rombolja. Tudományos kultúrája támogatja etikáját és kisportolt izomzatától is befolyásolt gondolkodását, mikor szigorú aszkézissal a lélekkultuszot valló puhányok ellenében a magasabb rendű igazság fogalmához fellebbez. Musil tulajdonképpen e kor fölé növvő eszmény által fogja egybe hőse belső szakadásait. Alakját, lényege szerint, csupán akkor találhatjuk ellentmondásosnak, amennyiben a jó fogalmát a romantika kódexe alapján definiáltuk. A kontradikciók a sokféle helyzetben szükségképpen létrejövő belső horzsolódások formái, a személyiség tartozékai, nem pedig az alkotói tehetetlenség bizonyítékai. Musil az igazságkeresés eleve adott korlátlanúsága révén tulajdonság nélküli hősének számos olyan tulajdonságot adott, melyek egy szellemileg kisebb formátumú személyiségnél nem kerülhettek volna egymás mellé. Az egymás után so-

rakozó, a nagy terjedelem s a legalább annyira nagy időtáv által diszszonásabbnak tűnhető jegyeket még egy mozzanat hitelesítheti: az irónia különféle nyomatéka. Pontosabban: a hős személyiségstruktúrájának hitelességét azért alapvetően nehéz kétségbe vonni, mert Musil, noha nem teljes mértékben azonos hőisével, mégiscsak a saját képzetét, állításait és tagadásait vetítette Ulrich látszólag sokszor képlékeny alakjába. Mármint annak eldöntése ütközik nehézségbe, hogy a cinikus hős mikor beszél komolyan és mikor nem; kákániai sodródása hol és mennyire inercia, meggyőződés és lehetőség egybeesése, s mikor tehetetlenségből fakadó illetudó képmutatás.

Az egyszerűsítésre hajlamos interpretációk szerint Musil csodálatos intelligenciája a talajtalan polgári értelmiséget persziflálja, miközben akarva-akaratlan saját magát is leleplezi, aki lényegében csak abban a légvárban tudott meghúzódni, amelynek minőségét kevesen látták nála pontosabban. Amennyiben ilyen véleményt formálunk Musilról, akkor nem annyira a huszadik század zseniális prózai művéről nyilatkozunk, hanem, társadalmi-etikai kérdéseket téve szóvá, az alkotónak a magatartását jellemeztük. Ha ezt nem önmagában, emberre vonatkoztatottságában szemléljük (mi kötelezne erre bennünket, hisz íróval, nem pedig hivatásos forradalmárral állunk szemben?), akkor esetleg arra is gondolhatunk, hogy e mű másfajta alkotói élethelyzettel és alapállással valamint ellentétes tulajdonságokkal rendelkező vagy csak némileg élesebben körvonalazott tulajdonságokkal bíró főhőssel, a mű egész újdonságán és hitelességén túlmenően, nem bizonyított volna be olyasvalamit, amit csak a munkának, a társadalmi hasznosságnak ilyenfajta leértékelésével sikerült messze- és mélyreható módon elérni. Ulrich tudniillik, barátaival és ismerőseivel egyetemben, naplopó: ebből a szempontból *A tulajdonságok nélküli ember* közeli rokona Proust regénykolosszusának. A társadalmi összefüggések érzékeltetése, az alakoknak a közvetlen történelmi realitástól függése, a társadalmi élet törvényeinek regénybe transzponálása ennek köszönhetően mindenképpen elmarad, minthogy a munka biztosítja egyedül azt a közeget, ahol az emberi problémák az alany és a tárgy küzdelmének kísérőjelenségeként napvilágra kerülnek. Csakhogy a munka, amennyiben így vagy úgy társadalmasít, az elmét is objektiválja, leszűkíti, egyszerűvé teszi, hasznot hajat vele. Musil radikális döntése nem érte be álszerénységgel, s ideig-óráig maximálisan körülbástyázott életformájával magára a tiszta lényegre, az abszolútumra volt kíváncsi. Mannheim Károly kifejezését kölcsönözve Ulrich az ún. „lebegő értelmiségi”, a talajtalan ember, akit éppen morális érzékenysége tesz lázadóvá: ő tudniillik azért nem kötelezheti el magát a polgári világ valamely intézménye mellett, mert van lelki (és anyagi) ereje a látszatok elvetéséhez. Ulrich a kötődéseket mellőző, következtetlenségében és eszményeket vallató állhatatosságában gyermekemeg ember, akinek a tradíciót szentesíteni és felújítani igyekvő

vállalkozásban való részvétele pusztán tudatos szerepjátszás. Nem az eretnek kényszerül itt arra, hogy bohócruhát öltson: a főhős és környezete közti minőségi különbség a köztük levő fokozati-szellemi eltérés következtében jön létre. Ulrich többet akar barátainál, csupán azt nem tudja, hogyan akarja, s olykor azt sem, hogy mit. Valóságos életében (akár életstílusára, akár modernizált kastélyára vetjük pillantásunkat) kora konzervatív polgárságának a típusa, s ezért természetesen lesz oszlopos tagja annak a vállalkozásnak, melynek eredményével és módszereivel kapcsolatos kétélyeit ironikus formában nemegyszer kifejezésre is juttatja. A Lukács-féle társadalom-ontológiai vizsgálódás is eljut addig, csak hogy meg is áll ennél a pontnál. Musilnak és hősenek problematikája valójában ott kezdődik, amiben és ahogyan hőse fölülmúlni igyekszik azt, aminek tartozéka, miközben, az osztálymeghatározottságokon tudatosan és spontánul is túllépve, magának az embernek a lehetőségeire kérdez rá. Musil, hősére emlékeztető keménységgel, az egyik irányban áldozatokat vállalt, hogy a másik területen tiszta nyereségre tegyen szert. A nyereség többek között a polgárság illúziótlanul éles és pontos önkritikája.

De vajon a liberális, a sportszerűen önző polgár egyenlő-e a kor emberével? Értékesebb lenne-e Musil műve, amennyiben a munkásmozgalmakra is fokozottabban kiterjedt volna a figyelme? A szociológiai extenzitásról akkor mondhatnánk véleményt, amennyiben szerves tartozéka lenne az alkotói igénynek. Így legfeljebb az emberkép mélységéről s az etika hitelességéről szólhatunk. *A tulajdonságok nélküli emberben* csupán egyetlen forradalmár szerepel, azt is az irigység, a kisebbségi érzés motiválja a — számára Ulrichban — megtestesülő uralkodóosztály elleni harcában. Musilnál azért nem lehet szó forradalomról, mert az ő értékfogalmaiban egyszerűen nincs jelen a vakhit és az önfeláldozás. Ulrich polgári létén, talajtalan értelmiségi voltán túl a kor emberét is megtestesíti, akiben a szkepszis a legerősebb. Nincsenek népboldogító ábrándjai, mint nálunk valamivel korábban Justh Zsigmondnak, túlságosan éles eszű ahhoz, hogy szentimentális vagy netalán giccses legyen. Inkább rendkívül fontos s a gyökerekig érvényes következtetéseket vont le társadalmi státusából, mint hogy megtagadta volna. Úgy is mondhatnánk, hogy ő előre látta azt, amire Lukács György csupán jóval később jött rá (anélkül, persze hogy egyértelműen bevallotta volna).

Robert Musil álmódás helyett átvilágított az emberek álmait. Inkább csak a múlt és a jelen érdekelte, ezért monumentális tablója néhány arcképpel szegényebb. Am amit szélességben feláldozott, mert szinte közhelyszerűen általános véleménye volt róla (noha, miként céloztam már rá, itt is több vonatkozásban prófétának bizonyult), azt mélységben, másfajta életigazságokban kamatostul nyerte vissza. Antropológiája túlzás nélkül fantasztikusnak mondható. Hőset (önmagát), a letűnt értékarányok, a klasszicizmus felől is láttatni volt képes, s ezt viszonylag

könnyen megtehetette, minthogy a tipizálásban, az eszméknek emberekké formálásában nagyfokú érzékenységet mutatott. Szereplőiben világnézetek csapnak össze, anélkül, hogy a képletszerűség visszazorítaná a regényszerűséget, amely csupán az esszé terheit hordozza. Thomas Mann *Varázshegyének* alakjai például elvontabbak, ideaszzerűbbek, mint az egyértelműen kevésbé tipologizálható köz- és magánéletükben is megragadott Musil-hősök. Ezek — igaz: a szerző által teremtett irónia-burokban, fellegvárban — mégiscsak emberekként mozognak, arcukat különféle fénytörésben, sokféle helyzetben és pózban mutatják meg. Musil nem költ legendát alakjai köré, s említett nagy kortársánál is racionálisabb. Ez főleg abban látható, hogy többször is határozott kísérletet tesz egy örült gyilkos életének és tetteinek együttes értelmezésére. A szecesszió halálkultuszának megfelelően *A tulajdonságok nélküli ember* hősei a rajongástól a közönyig többféleképpen viszonyulnak Moosbruggerhez, s még Ulrich is megszédül egy pillanatra. Ulrich pozícióját, feltesse énjének méltóságát az az elemző humanizmus fémjelzi, mely egyfelől a betegesen elfogult hívek, valamint — másfelől — az ostobán formalista bírák között igyekszik kitapintani az igazságot.

Az a polifonikusság, amit Bahtyin mutatott ki Dosztojevszkijnél s ami Mann említett művét is izgalmassá teszi, *A tulajdonságok nélküli ember* egyik alapp princípiuma. A hősök értékét és szerepét a szerkezeti hely dönti el: Musil „az igazság” keresésében csupán igazságokról tud, de mivel a keresésről nem hajlandó lemondani, ezért gyakran személyesen veszi át a szót, rendet igyekezve teremteni a beszélgetettek zavarában. Ezért ő inkább karteziánus, szemben hőseinek barokkjával és szecessziójával — jóllehet ez csupán alkotói szereposztás, a belső káosz differenciálási kísérlete.

Szereplői egymást jellemzik, s olykor szélsőségesen individualista megállapításaik is egy-egy lépést tesznek a végső soron kimondhatatlan igazság felé. Amit például a klasszicista illúziókba menekülő, dilettáns és féltékeny Walter mond Ulrichról, az jelentőségében messze-messze túlhaladja nem csupán az ő egyéniségének formátumát, de magát a regényt is mint olyat. Az új értelmiségi jellemrajzát adja, azért, akit a századforduló és a későbbi évek esztétái és filozófusai is megjövendöltek:

„Megjelenéséből nem következtethetsz foglalkozásra, és mégsem úgy fest, mint akinek nincs foglalkozása. És gondold csak meg, milyen is: Mindig tudja mit kell tennie; bele tud nézni a nők szemébe; bármely pillanatban képes tisztességgel végiggondolni akármit; ért az ökölvíváshoz. Tehetséges, erős akarátú, bátor, kitartó, rámenős, józan — nem is akarom végigbillyentyűzni, felőlem meglehetnek mindezek a tulajdonságai. Mert még sincsenek meg! Olyanná formálták őt, amilyen, meghatározták az útját; és mégsem tartoznak hozzá. Amikor haragos, nevet benne valami. Ha szomorú, készül valamire. Ha meghatódik valamitől, elhárítja nyomban. Minden rossz cselekedet jó

színben tűnik fel a szemében, valamilyen vonatkozásban. Mindig egy lehetséges összefüggés határozza meg, mit tart erről-arról. Számára semmi sem állandó. Minden átalakulhat, rész az egészben, megszámlálhatatlan egészben méghozzá, amelyek feltehetően valami felsőbbrendű egészhez tartoznak; ez utóbbiról azonban fogalma sincs. Így minden válasza részfelelet, minden érzése nézet csupán, és sosem az számít nála, hogy mi micsoda, hanem csak úgy mellékesen »milyen is«; a dolgok járulékai, azok számítanak nála.”

Musil a teljesség érdekében idealizálja Ulrichot, de éppen ezáltal válik lehetővé, hogy ami az életbeli típusok sokféleségében csupán mozzanatként, illetve mozzanatok kombinációjaként van jelen, az itt magasrendű szintézisben testesedik meg. Ha jól odafigyelünk, akkor Ulrich mint szupermen egyidőben tükrözi a kor gondolkodó igényű emberének antropológiai struktúráját, ugyanakkor pedig azoknak az álmoknak az inkarnációja, melyeket Nietzsche aforisztikus filozófiája vetített a jövőbe. A típus önmagában is remeklés, de a bravúr igazán kápráztatóvá azzal válik, hogy egy másik alakot is találunk a regényben, aki Ulrichnál sokkal nagyobb mértékben nietscheánus. Clarisse-ra gondolok, aki nem véletlenül már a bemutatkozásakor is „kifeszült íj”. Mint ha Goethe regényének betegesen romantikus nőalakja lépne a háttérből a színpad közepére: Clarisse-t, az újromantika szélsőséges megszállottját Nietzsche filozófiájának karikatúrájaként is felfoghatjuk, nemkülönben pedig annak az irracionalizmusnak a jelképeként, mely a századforduló idején kerekedett felül a művészetben, s a legnagyobb alkotók opusát is meghatározó módon befolyásolta. Míg Clarisse a lelki szegénységnek, addig Ulrich az unatkozó bőségnek az áldozata, s kíméletlen logikája saját tökéletességét is megveti: legfeljebb helytállásra képes, öntetszelségre azonban már nem.

A fenti idézet, mellyel összefüggésben az előbb antropológiai struktúrát említettem, a személyiség megsokszorozódásának diagnózisa, olyan önarckép, amit az ember által teremtett civilizáció embere készített önmagáról — persze úgy, hogy az esetet egyik mellékszereplő kezébe adta. Ulrich úgy állandó, hogy mindig valami más. Gerinctelenségét szükségszerűnek tartja, egyidőben szenvedve is miatta. Minden erejét képes megfeszíteni annak érdekében, amiről eleve tudja, hogy nincs értelme. Olyanféle tudatműködésnek halvány keresztmetszetét kapjuk itt, mellyel kapcsolatban a konzervatív Freud hatására különféle előítéletek alakultak ki. Ma már tudjuk, hogy mind a mai tudomány, mind pedig a művészet mögött többé-kevésbé ilyen „több fázisos” gondolkodás áll. Szerb Antal még szorongva beszélt a folyamatos önellenőrzés kánjairól, Somlyó György viszont (Pessoa kapcsán) a hitetlen és igazán gazdag létélmény s a sokoldalú megismerés alapfeltételének tartja.

Nagy kérdés persze, hogy a világgal szembeni ulrichi—musili tartózkodás mennyiben, miben új, illetve miben múlja fölül korábbi századok

humanista magatartását — azt tartva szem előtt, hogy az értelmiségi nem tud és nem is akar azonosulni teljes mértékben azzal, amit csinál; hogy mindig marad valami fölösleg, ami vagy untatja vagy pedig újabb szellemi kalandokra serkenti. Az író szerint: „Valószínűleg az antropocentrikus magatartás felbomlása ez, azé az emberközpontúságé, amely oly hosszú időn át tartotta az emberi lényt a világmindenség centrumának, de már évszázadok óta tűnőben van, és most elért az éhez; mert azt a hitet, hogy az élményben az a legfontosabb, hogy átéljük, a cselekvésben az, hogy cselekszünk, az emberek többsége kezdi naivitásnak vélni.” Igen, Musil az általa látott kor embereinek jellemzőit igyekezett Ulrich megfoghatatlan jellemébe sűríteni. A kor embere láthatatlan, úgyhogy énje pillanatnyisága legfeljebb a tettei által teremtett összefüggésekben villan fel. Az én önvédelmi reflexként nem adja, nem is adhatja át magát a dolgoknak, disszidens lesz belőle: olvasztótégelye lesz a történéseknek, de saját maga nem vegyül. A húszas évek elejétől kezdve, a barokk és a klasszicizmus újjászületésének idején Európa-szerte mások is felismerik ezt; ám míg Eliot a költői magatartásra szűkítette a problematikát, Ortega viszont csak következtetéseket vont le és jó-solt, addig Musil gondolkodói szinten egy külön világot épített fel e problematikából.

A múlttal szembeni különbség nyilvánvaló, az igazi ellentétek a kortársak között fejlődhetnek ki. Jellemző, hogy Ulrich nem veszi egészen komolyan Waltert, aki csak prédikálni tud a klasszikusokról, valójában pedig mind azoktól, mind pedig a kortársaktól távol van. Ezzel szemben határozott ellenszenvet érez Arnheimmal szemben, aki olyasminek a megvalósítására vállalkozik, amitől őt gondolkodói becsületessége elváltasztja. Az üzletember-filozófus általa világosan látott szélhámossága miatt lehet ellenpólusa. Arnheim abban az illúzióban ringatja magát (szubjektíve naiv becsületességgel, tehát ostobán), hogy Goethe fausti álmait váltja valóra, mikor az újplatonizmus lélekkultuszát a gazdasági haladással igyekszik összekapcsolni. Szélhámossága objektíve abban rejlik, hogy nem vesz tudomást arról az emberi visszafejlődésről, amely a társadalmi viszonyok és az életforma változásának, valamint a tudományos haladásnak az uralkodó osztály által mindig elleplezett következménye volt a német szellemi kultúra aranykorát követő másfél-száz év alatt. Arnheim énje abban tárgyiasul, amitől Ulrich igényesen távol tartja magát. Egyébként, amennyiben egyfelől Clarisse Ulrichhoz kapcsolódik, akkor másfelől Arnheim azt testesíti meg, amiről Walter csupán beszélni tud — Robert Musil alkotói zsenialitásának egyik jellegzetes bizonyosságaként.

Ulrich utópiájának, sajátos többletének kifejtése azonban meghaladja ennek az esszének a kereteit.